

ԼԵՋՈՒԱԿԱՆ

ԷՁ

ՃԱՆԱՇԵԱՆ Հ. ՄԵՍՐՈԲ. - Ստեփանոս Ռոշեանի բառարանը (Քննական տեսություններ) . 129

ԵՆՈՎԱՐՄԵՆ. - Արևմտահայ աշխարհարարի յեղաշրջական շարժումը . 158

ՏԵՐ ՆԵՐՍԵՍԵԱՆ Հ. Ն. - Ի սէր « Մեծաքանչ »-ին . 171

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՖՈԿԼՈՐԱՆ Հ. ԱՆԴՐԵԱՍ. - Ապետիկ Կոմսի զարմանալի կեանքը (շար.) . 138

ԱԴԱՄԻԱՆ Հ. ԱԲՐԱՀԱՄ. - Պէլլատոսի արար պատմագիրը և Հայերը (շար. և վերջ) . 143

ՀԱՅՈՒՆԻ Հ. ՎԱՐԳԱՆ. - Կորակերտ հայ Լուսինյաններ (շար.) . 152

ԵՐԵՄԻԱՆ ԱՐԱՄ. - Երաժշտագետ և իմաստասէր Յովհան Օճեցի . 165

ՀՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

ԱՒԳԵՐ Հ. ՅՈՎՀԱՆ. - Ժամանակագրական հետազոտություն Ս. Գր. Լուսաուրցի խճանկարին (շար. և վերջ) . 147

ԾԻՍԱԿԱՆ

Hindie Gr. Archv. - Notes liturgiques sur l'Office Arménien (suite) . 169

ԳՐԱԿԱՆ

ԱՐՄԱՆԻՐԵԱՆ. - Երգ ու ծաղիկ . 167
» - Ծովային . 167
» - Ասկրոն . 168

ԱՋԳԱՅԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ

L'Osservatore Romano. - Innario Armeno in notazione moderna . 176

LINGUISTIQUE

PAGE

Djanachian P. Mesrob. - Le dictionnaire de Stéphanos Roshka . 129

Enovk Armen. - L'évolution de la langue arménienne occidentale moderne . 158

Der Nersessian P. N. - Pour l'amour du « Mezaskanstch » . 171

HISTOIRE

Fogolyan P. André. - La vie étonnante du Comte Abédik (trad. de l'hongrois) (suite) . 138

Adamian P. Abraham. - L'historien arabe Belladhori et les Arméniens (suite et fin) . 143

Hatsouni P. Vardan. - Histoire des nouveaux Lusignans (suite) . 152

Erémian Aram. - Jean d'Otzoun musicien et philosophe . 165

ARCHEOLOGIE

Aucher P. Jean. - Recherche chronologique sur la figure de St. Gregoire Illuminateur à S. te Sophie (suite et fin) . 147

LITURGIE

Hindie Gr. Archv. - Notes liturgiques sur l'Office arménien (suite) . 169

LITTERATURE

Djanachian P. Mesrob. - Chant et fleur . 167
» » » - Sur la mer . 167
» » » - Alcyon . 168

ECHO ARMENIEN

L'Osservatore Romano. - Les hymnes arméniennes en notation moderne . 176

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ - ԳԻՏԱԿԱՆ - ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

1843 - 1955

ՃԺԳ. ՏԱՐԻ

ՅՈՒՆԻՍ - ՅՈՒԼԻՍ

ԹԻԻ 6-7

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՌՈՇՔԵԱՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

(ԳՆԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԸ)

Հայկական ձեմարանին մէջ կատարուած բանախօսութիւն մըն է հետեւեալ ուսումնասիրութիւնը, որով յօդուածագիրը նպատակ ունի գոհացում տալու Բագմավկի կարգ մը ընթերցողներուն, որոնք նամակով խնդրած էին լուսաբանութիւններ այս նիւթին շուրջ: Բանախօսութիւնը տեղի ունեցաւ Մայիս 8-ին:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՌՈՇՔԱԺԵ-ԺԸ զարու գէտը մ'է, որուն անունին հետ կապուած են Հայ-Լատին և Լատին-Հայ բառարաններ: Այդ գործը կոչուած իրմէ « ԳՆԱՋ ՀԱՅՈՑ ԼԵՋՈՒԻ », և ուրիշներէ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ, քիչ ծանօթ է բանասիրութեան, մնացած ըլլալով անտիպ, նախաբանին ձեռագիր բնագիրը կը պահուի Վիեննայի Միլիթարեան հայրերու մատենադարանին մէջ և կը կրէ 6 թիւը ձեռագիրներու շարքին մէջ:

Ո՛վ է Ստեփանոս Ռոշեա, ինչ է իր ձեռնարկին նպատակը, ինչո՞ւ իր գործը մնացած է անտիպ, ինչ է անոր արժէքը, ծաւալը, հարցեր են՝ որոնք բնականաբար կը ծնան ըննողին մտքին մէջ: Այս կը ծնան ըննողին համար է հարցերուն պատասխանելու ուղեցիկը ահա, որ հոս համառօտիւ մը ուղեցիկը մօտենալ այդ գործին:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻԾԵՐ

Բագմավկի խԳ, 1885, թիւ 7-9, էջ 247, կու տայ կենսագրական կարճ տեղեկութիւններ: Ստեփանեան Ստեփան, կամ Ստեփանոս Ռոշեա, և կամ Ստեփանոս Լեհացի, ծնած է Փոտոլիոյ կամ մենից քաղաքը, 28 Մարտ 1670-ին: Ղրկուած է Հռոմ և Երուսաղեմ վարժապետին մէջ հետեւած է իմաստասիրական և աստուածաբանական ուսումներու: Ստացած է վարդապետ իմաստասիրութեան և Աստուածաբանութեան տիտղոսները, և ձեռնադրուելով քահանայ՝ վերադարձած է Փոտոլիա: Ուշիմ, հոգեւէր երիտասարդ, փայլուն ասպարէզի մը կոչուած էր: Յանձնարարական նամակ մ'ունէր ձեռքը, տըրուած իրեն՝ Ս. Աթոռէն, տանելու Լեհաստանի Նուիրակին, զիւրացնելու իր մուտքը եկե-

դեցական բարձրագույն ծառայություններում մեջ: Նախ Սթանիսլաւսքի ժողովրդապետ, յետոյ Աւագերէց փոտոլիոյ և փուքուցի եկեղեցիներուն և ապա Մեծաւոր կամ Առաջնորդ նոյն այդ թեմերուն և Սեմիգոնի: Իր անձին հանդէպ եղած վստահութիւնը հետզհետէ կ'աճէ եկեղեցական Բարձրագույն Իշխանութեանց կողմէն: Ասոր ապացոյց՝ իրեն յանձնուած հաշտարարի դերը Կամենիցի Երրորդականաց և Կարմեղեանց միջեւ ծագած անհամաձայնութեան յուզումնալից խնդիրներուն մէջ: Սրբազան Նուիրակը Սանդիկի՝ յանձնած էր այդ գործը Կամենիցի Հոգիոս եպիսկոպոսին, և Ստեփանոս վարդապետն ալ նշանակած էր որպէս միջնորդ-հաշտարար: Եւ արդարեւ իր իմաստուն միջնորդութեամբ այդ տարաձայնութիւնները կը հարթուին:

Իր բազմազարդ եկեղեցական գործունէութեան ընթացքին, ան նուիրուած էր նաեւ գրաւորական վաստակներու: Բացի յիշատակուած Բառարանէն, պատրաստած է.

1) Փիլիսոփայութեան գիրք մը, որ կը կոչուի ձեռագիրներու մէջ Փիլիսոփայութիւն Ստեփանեան, կամ Ներածութիւն ի թուական փիլիսոփայութեան Արիստոտէլի: Դպրոցական իմաստասիրութեան մեթոտով գրուած գործ մը, որ ժամանակին պէտքերուն անշուշտ գոհացում կու տար: Մեծ Տրամաբանութիւն բաժինը կը վերջանայ հետեւեալ բառերով. «Այսքան բաւականացի յաղագս Տրամաբանական գիտութեանն, որոյ մթին և զփուրահաս վիճարանութեանցն իր փշուտ վայրեացն զերծեալք ի հրճուալի և փառացի զբախտն բանականութեան մտցուց հանդերձ Աստուծով փրկչաւ մերով, որում զայս զուգնաքեալ տքնութիւնս ի խորոց սրտի նուրբմ և միամ: (Ստորգր. Ս. Ստեփանեան Ռոշքայ վարդապետ)»:

2) Ատուածաբանութիւն դպրոցական,

երկու հատոր: Բարոյական աստուածաբանութիւն մ'է. ասկէ քաղուածքներ կան Վիեննայի Մատենադարանը 519 թիւով:

3) Կենսագրութիւն Հայոց եպիսկոպոսաց ի Լեւո:

4) Մաշտոց Հայոց գրեալ ի թեմակերից:

5) Ժամանակագրութիւն և Նամականի. թիւ 266 Ձեռգր. Մատենադարանին Մխիթարեան հարց Վիեննայի: Այս ժամանակագրութիւնը կը սկսի Քրիստոսի թուականէն և կը հասնի մինչեւ իր օրերը: Կը կոչուի նաեւ Տարեգիրք, տարուէ տարի ամփոփելուն համար դէպքերը: Կը ծանրանայ մանաւանդ Լեհահայոց կեանքին, և հին դարերուն միջազգային կողքին՝ կը կցէ հայկականը, հանելով ազգային պատմիչներէն: Իր օգտագործած հայ պատմիչները թուելով կ'աւելցնէ. «զՄովսէս Խորենացի, զՅովնանէս կաթողիկոսն, զՄեսրոպն, զՄխիթարն, զԱռաքելն, և զՀայ Պատմիչ մի, որ ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամաք Հայոց ՈՁԵ (1236) հասոյց, բայց զանուն սորա գտանել ոչ կարացի»:

Նամականքը նոյնպէս հետաքրքրական և պատմականօրէն օգտակար՝ կրնան բաւական լոյս տալ լեհահայ գաղութին և եկեղեցական կեանքին շուրջ: Այդ նամականքէն մէկուն մէջ իր հօրը մասին կ'ըսէ. «Պ. Ստեփան Սարգսեան Ռոշքայ հայրս իմ մեծաւ Մարտի ԻԸ»:

Այս փոքրիկ մէջբերութիւնը առիթ կու տայ մեզի Հ. Աճառեանի Անձնանուններ ի Բառարանին մէջ սպրդած սխալի մը մասին անդրադառնալու: Ստեփանոս Ռոշքայի հօր անունն է Ստեփան Սարգսեան Ռոշքայ, որ կը նշանակէ թէ իր հայրը էր որդի Սարգիսի և իր ընտանեկան մականունով Ռոշքայ: Աճառեան շփոթութիւն մը ստեղծած է անտեսելով այս մանրամասնութիւնը, Սարգսեան համարե-

լով Ստեփանոս որդին ալ: Աճառեան կը գրէ.

«Ստեփանոս Ռոշքայ Սարգսեան, Կամենիցացի, Օֆիցիալ Ստանիսլաւու. ծն. 1670 թ. † 1739 թ.: Կամենից քաղաքի աւագերէցն էր: Ունի Տրամաբանութիւն, Փիլիսոփայութիւն, Բարոյական Աստուածաբանութիւն, Նամականի, Ժամանակագրութիւն, բայց իր մեծագոյն գործն է ընդարձակ բառարան հայ-լատին, և լատին-հայ, որ կոչուում է Գանձ հայերէն լեզուի» (հատոր Գ. տպ. Երեւան 1948):

Յայտնի է վրիպումը: Ստեփան Սարգսեանը հայրն է, ոչ թէ որդին՝ որ կը կոչուի Ստեփանոս Ստեփանեան, այսինքն որդի Ստեփանի, և իր ընտանեկան մականունով՝ որ հասարակաց է երկուքին՝ Ռոշքայ:

Աճառեանի համաձայն, հեղինակը Փիլիսոփայութեան, Բառարանին, և միւս յիշատակուած գործերուն՝ Ստեփան Սարգսեանն է, որ բոլորովին սխալ է և անտեղի: Ծննդեան թուականը, տիտղոսները և գործերուն յիշատակումը որդիէն անցած է հօրը: Այս պատմական սխալը հետեւանք է անոր նամականքուն անտեսութեանը:

Կենսագրական ուրիշ տեղեկութիւններ կը պակսին մեզի: Գիտենք միայն մահուան թուականը, որ է 31 Հոկտեմբեր 1739: Մեռած է Սթանիսլաւով քաղաքը, ուր ննջեցեալներու արձանագրութեան ցուցակին մէջ կը գտնենք իր անունը հետեւալ տողերով փառաւորուած.

«Stephanus Roscka singularis doctrinae, eruditionis ac pietatis Praelatus, plurimis saeculis memorandus, qui editis plurimorum voluminibus, vere cum sole dispersit manus suas ab Occidente in Orientem plenus dierum et meritorum confessus et sacra synæi reffectus obiit.

Այսինքն՝

Ստեփանոս Ռոշքայ պատուակալ քահանայ, օժտուած բացառիկ գիտութեամբ, հմտութեամբ և բարեպաշտութեամբ, յիշատակելի երկար դարերով, որ թողուց բազմաթիւ հատորներ, տարածեց իր ձեռքերը արեւուն հետ Արեւմուտքէն Արեւելք, լի օրերով և արժանիքներով և զօրացած սուրբ Խորհրդով վախճանեցաւ»:

Լեհաստանի առաքելութիւնը շատ բան կը պարտի իրեն, որպէս կազմակերպութիւն, որպէս մշակութային շարժում: Իր նամականքներուն մէջ կարելի է գտնել լայնօրէն վկայութիւններ իր կատարած դերին:

Բանասիրութեան մէջ իր անունը շփոթուած է միւս Ստեփանոս Լեհացիին հետ: Ստեփանոս Ռոշքեան կոչուած է կրտսեր, համեմատութեամբ միւսին՝ որ ժամանակով աւելի առաջ էր, մեռած 1681-ին: Ան ալ Լեհաստանի գաղթական հայերէն էր, և ճանչցուած որպէս հեղինակ և թարգմանիչ. և թողլով Լեհաստանը Նիկոլի հալածանքներու շրջանին, տանը Նիկոլի հալածանքներու փրկւանցած է Էջմիածին և պատուուած փրկւանցած է Էջմիածին և պատուուած փրկւանցած է Էջմիածին: Թարգմանած է Յովսէփոսի Պատմութիւնը, Դիոնիսիոս Արիստոտէլի գործերը, Արիստոտէլի Բնագիտականքը, եւայլն:

ԲԱՌԱՐԱՆԻՆ ԹՈՒՆԱԿԱՆԸ

Բառարանին յօրինման թուականը նշանակուած չէ ոչ սկիզբը և ոչ ալ գործին վերջաւորութեանը: Չայն ստուգելու համար հարկ է դիմել ուրիշ աղբիւրներու: Ստեփանոս Ռոշքեան կու տայ մեզի այդ աղբիւրներն ալ: Անոնք իր նամականքին, որոնց մէջ, բացի այս թուականի խնդիրէն, ուրիշ շատ բան կայ նկատմամբ իր կեանքին և գործերուն և լեհահայ գաղթականութեան կեանքին և անցուղարձեւուն:

1730-ին ան կը գրէ Ստեփան Շահրիմանեցին, հաղորդելով հետեւեալ մանրամասնութիւնը.

«Ահա զվարտուն ամս շնորհիւ Տեառն աւարտեալ՝ սկսանիմ թուական, մանաւանդ ձեռքս ի գրելոյ. զՖառքիքս իմ յայսմիկ ամսուն յուսամ Տերամբ աւարտել, զՄաշտոցն մեր և զՆոր Տոմարն, զոր Մաճուաց հայքն, և մեք փափաքիմք ունիլ, առաքեմ ի տիպ առ ձեռս երկուցունց Ամենապատիւ վարդապետաց Տեառն Խաչատուր և Տեառն Արքայ հօրն, եւն (1): Նոյն տարին կը գրէ Քելեան Պետրոսի մը, տալով տեղեկութիւն նաեւ իր Բառզըրքին մասին.

«Չանամ զՖառքիքն յայս ամսուն կատարել, զոր երեսուն տարի է, քանի որ սկսեալ եմ, իսկ միշտ չեմ գրել»:

Այս տողերէն կը հետեւի թէ բազմաթիւ սկսած է յօրինել 1700-ին և երեսուն տարի աշխատելէ վերջ, տակաւին լրացուցած չէ, որովհետեւ ունեցած է ընդհատումներ:

1731 Օգոստոս 3-ին գրելով առ Արքայ վարդապետ՝ կուտայ հետեւեալ մանրամասնութիւնները, նկատմամբ թուականին, հանդերձ ուրիշ կարեւոր տեղեկութիւններով:

«Յուսալով Տերամբ և զբոլոր Փիլիսոփայութիւնն գրել, յետ աւարտելոյս զՖառքսն իմ, Գանձ Հայոց լեզուին մական գրեալ, զոր ի գալ Հոկտեմբերի ամսոյս յուսամ վճարել. զի պատրաստի ունիմ զամենայն բառս, և այժմ աւարտեմ զգիրն Տիւն: Քառասուն ամբ եւ յորմէհետէ սկսայ գրել զսայ, բայց ոչ շարունակաբար, զի երբեմն իրր զհինգ ամս, երբեմն աւելի կամ պակաս, գոլով իմ այլովք պարապեալ, ի ձեռս ոչ առի:

Հոս քառասուն տարուան աշխատանք մը կը ներկայացնէ զայն, հակառակ շատ յայտնի տողերուն, զոր վերեւ տեսանք: Ակզբնաւորութեան շրջանին կ'ակնարկէ անշուշտ, այսինքն նախապատրաստական շրջանի մը, երբ զաղափարը յղանակէ վերջ, լծուած է այդ աշխատանքին 1700-էն ալ առաջ:

ՈՒՐԻՇ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐ

Ստեփանոս Ռոջեան իր ձեռնարկին գիտակցութիւնն ունի, և հարկ եղած հմտական պաշարը, գիտութիւնը, համեմատելով իր գործը ուրիշներու նմանօրինակ ձեռնարկներուն:

Առ Արքայ վարդապետ գրած նամակին մէջ (կարեւոր նամակ մըն է առ տիպ) կը շարունակէ հաղորդել մեզի իր խորհրդածութիւնները, և տեսակ մը ինքնագովութեամբ (զոր մեկնելու է իրր ինքնագիտակցութիւն կատարուելիք գործին լրջութեան և ծանրութեան) սա տեղեկութիւնները.

«Եւ ոչ զմի բառ քաջ զկայտրեան «դնեմ. զբառսն ըստ իսկական նշանակութեանց նոցին մեկնեմ, առաջընելով «և զլատինականն վասն թարգմանութեան: Զգրեանս, զորս և ոչ ականջօք «մերովք լուեալ էաք, առ ձեռս առնուի, «մինչեւ ի Գանձարանէն Սոյ թագաւոր «բացն մերոց ի վաղուց հետէ այսր բեռեալս. այսպէս տրամադրելով Աստուծոյ նախախնամութեան: Ոչ երկարեմ «գուտն, և զգիրարդն. միայն ասեմ, թէ «Աջ Տեառն արար զօրութիւն: Արդ ով «ոք և իցէ, գովելի արդեօք, այն Զէլէպի «Մաղաքիսան, որ ժր. տարիս ցայժմ «ի վերայ Բառարանին իւրոյ մաշեաց, «ասեմ, թէ եւ զհազար գլուխս ունիցի, «ոչ կարէ զկատարեալ Բառարանն շինել, եթէ ոչ հիմարբար տեղեակ իցէ «Յունաց և Լատինաց լեզուին, և «Ղերբայեցոցն եւս մեկնութիւնս ունիցի,

(1) Այսինքն Միլիթար Արքայ հօր և Խաչատուր աստուածաբան վարդապետին, հաստատուած վեց տարի:

«որոց ամենեցուն բազում բառք գտանին «յԱստուածաշունչն, և յայլ գրեանս «Հայոց. բաց յայսցանէ պիտոյ է գիտել «և զՓիլիսոփայութիւնն, զԱստուածաբանութիւն և զայլ գիտութիւնս, ապա «թէ ոչ զիմա՞րդ կարասցէ մեկնել, զոր «ինքն ոչ հասկանայ: Քանիք եղեն որք «ի ձեռս առին զգործս զայս, բայց վասն «պակասութեան գրեանցն Հայոց, և օտար «լեզուացն անտեղեկութեան ի բաց թողին: «Լռեմ զայլ զայլ (այսպէս) պատճառսն «բոլոր Աստուածաշնչոյն, և ի մէջ այլոց «զՈսկան վարդապետն, որ անհմուտ գուշակ լատին լեզուին, յանհունս սխալեալ «ցաւ ի թարգմանութեան իւրում: Քաջ «գիտեմ, թէ Հայրութիւնդ վառեալ ի սէր «իմոյս, բաղձալոց է ունիլ զօրինակ մի «նորին. բայց ասեմ, թէ իմս մեծ գիրք «է, զոր հազիւ ոք, թէպէտ արագագիր «իցէ, ընդ տարի մի օրինակել կարէ: «Ունիմ ես միայն զմի զբազիր, բայց «սա եւս զգլխոցն ուսուցանելով հազիւ «ընդ տարի մի գրելոց է: Մինչ զմիւսն «մասն, որ է Լատիններէն յառաջ, ապա «հայերէն, զրեցից, յորոյ զամ մի կամ «պակաս աշխատելոց եմ: Զյունականն «ոչ զնեմ, թէպէտ տեղեակ եմ նորին, «զի ոչ ոք այժմ ի յունացն ինչ թարգմանէ, և ոչ զայլ ոք գիտեմ հմուտ սոցա «լեզուին»:

Նամակին այս մասին մէջ կը շեշտէ իր ծրագրին կարեւոր մէկ պայմանը. բառերուն պատմութիւնը ընել, բառերը խօսեցնել անցեալով: Յատուկ ճիգ թափած է իւրաքանչիւր բառին իմաստը ճշտող և միանգամայն զայն հաստատող վկայութիւն մը կցել բառին բացատրութեան: Նախնեաց գործերը հետեւաբար նկատի ունեցած է, և փառք կու տայ Սասունոյ որ իր զաղթավայրին մէջ ալ բախտը ունեցած է ձեռքին տակ ունենալու նախնեաց գործեր: Յիշատակած չէ թէ որ գործերը ձեռքին տակ ունենալու բախտաւորութեամբ:

Թիւնն ունեցած է, բայց կ'երեւի թէ ըստ բաւականի ճոխ եղած է, քանի որ Սոյ հայ թագաւորներու գանձարանէն Լեհաստան տարուած գրքերու գոհացուցիչ թիւ մը իր տրամադրութեան տակ եղած է: Կիլիկիայէն զաղթող հայեր, գուցէ և ազնուականներ, շատ բան կրցած են տանիլ հետերին: Ատոնցմէ շատ բան այսօր կը նկատուին կորսուած մեզի համար, զորոնք որոնք կը յիշատակուին իրմէ իր գործին մէջ, սակայն յայտնի չեն բանասիրութեան:

Բառերուն բացատրութեան քով դրած է Լատիններէն հոմանիշները, զիւրացնելու համար այդ լեզուէ կատարուելիք թարգմանութիւնները: Զանց ըրած է, տեղեակ մանութիւնները: Զանց ըրած է, տեղեակ մանութիւնները, յունարէն համապարելալով հանդերձ, յունարէն համապարտասխանները, վասնզի, կ'ըսէ, չկայ այլ տասնամեակներ, մեր լեզուին թարգմանուելու մէկը որ այդ լեզուէն թարգմանուելու ընէ: Այս պատճառը այնքան արդարացուցիչ չէ իր ըրած զանցառութեան, որովհետեւ յունարէնները անհրաժեշտ են յաճախ, մեր լեզուին յունարէնի հետ ունեցած սերտ առնչութեան համար:

Կը յիշատակէ Մաղաքիս(2) չէլէպին և կը հեզնէ անոր փորձը Բառարան մը յօրինելու, որովհետեւ պակասած է իրեն ծանօթութիւնը Լատին և յոյն լեզուներու: Հազար գլուխ ալ ունենալու ըլլար, այսինքն աշխարհիս իմաստաբան մարդն ալ ըլլար, պիտի չկարենար, կ'ըսէ, երբեք կատարեալ բառարան մը ընծայել, այդ հիմնական պակասէն:

Աստուածաբանական ու իմաստասիրական գիտութեանց ծանօթութիւնն ալ կարեւոր կը համարի բառարանի մը յօրինման գործին մէջ: Եւ արդարեւ շատ բառեր, մանաւանդ իր օրերուն, (այսօր ընդհակառակն արուեստագիտական բառերու համար շեշտ պիտի զարնէինք մենք) իմաստ

(2) Մաղաքիս դպրին գործը կը յիշատակէ Աւելան ալ, և կը ցաւի որ տեսած չէ զայն:

ղութիւնները կը դառնային շուրջ հետեւեալ կէտերուն. ա) Բերում վկայութիւնները չէին արդարանար գոյութիւն ունեցող գործերով. բ) յոյն կամ լատին գործերու թարգմանութիւններէն առնուած վկայութիւնները կը թուէին կեղծ ըլլալ, կամ իրմէ մասնակի թարգմանուած և յարմարեցուած տեղոյն. գ) Ստուգարանութիւնները էին արդիւնք իր մտքին միայն, որով անհաւանելի լուծումներ կը տրուէին ինչ ինչ բառերու:

1852-ի Մարտին՝ Ալիշան ճիմարանին մէջ կը կատարէ բանախօսութիւն մը, հաղորդելու համար իր քննութեան եզրակացութիւնները: Իր քննութեան շարժառիթը եղած է անտիպ բառերու (որոնք կը պակսին մեր հրատարակութեանց մէջ) հաւաքածոյ մը պատրաստել, և այդ առթիւ բնականաբար ծայրէ ծայր կարգացած է Ռոշքեան Բառարանը, հաւաքելով անտիպ բառերը և պատմական հատուածները այն գործերուն, որոնց բնագիրները կը պակսին: Աւարտելով իր քննութիւնը՝ կը հաստատէ թէ այդ գործը գուրկ չէ արժէքէ, գովելի վաստակ մըն է մանաւանդ:

Ու պատասխանելով մի առ մի դիտողութիւններուն, ցոյց կու տայ անոնց անտեղութիւնը. ու նախ կը հերքէ առաջին դժուարութիւնը այն պատճառաբանութեամբ՝ որ մեզի անծանօթ հեղինակներու անուններ և անոնցմէ կատարուած մէջբերումներ, այսօր յայտնուած և ստուգուած են Էջմիածնի ձեռագրատունէն: Անշուշտ ժամանակով պիտի յայտնուին, եթէ բոլորովին բնաջինջ կորսուած չեն, ուրիշ նախնեաց ձեռագիրներ ալ, որոնք այժմ մեզի անծանօթ են:

Երկրորդ կէտն ալ անհիմն կը գտնէ: Լատին կամ յոյն հեղինակներու գործերուն թարգմանութիւններէն բերուած վկայութիւնները Լեհացիէն ձեռուած կամ յարմարեցուած չեն, այլ ուրիշ հայ թարգմանիչներէ կատարուած գործերէն առնուած, այսպէս կը յիշէ ան Արշարուն:

Գրութիւն մը՝ որմէ շատ բառեր քաղած է, Պիլիոսի Բնական Պատմութիւնը, Պատմութիւն տարեգրական, Կիկերոն, Սենեկա, Տերենտիոս, Կիպրիանոս, Պրոպերտի, Նոյն, Իսկ Վիրգիլիոս, և փոքրիկ հատուած մը Հովերի Ողիտականէն: Ինչ պատճառ ունէր Ստեփանոս Ռոշքեան այս բոլոր գործերէն բերուած վկայութիւնները ինքնահնար յարմարեցնել, և կամ ինչ առաւելութիւն պիտի ունենար իր գործը Վիրգիլիոսէ, Տերենտիոսէ բերուելիք վկայութիւններով: Ան գտած էր անշուշտ անոնց թարգմանութիւնները, գուցէ նախնիքներէն կատարուած, և գուցէ ինչ ինչ հատուածաւոր ձեռագիրներ ալ Պղատոնի գործերուն, աւելի հնագոյն դարերու մէջ հայացուած մեր նախնիքներէն:

Իսկ նկատմամբ իր անընդունելի ստուգարանութիւններուն՝ կ'ըսէ Ալիշան, առիկա իր առաւելութիւնը կամ թերութիւնը միայն կրնայ ըլլալ: Արդարացի կերպով դիտել կու տայ ան՝ թէ ամէն անոնք որ բառերու ստուգարանութեամբ կը զբաղին, յաճախ քմահաճոյ մեկնութիւններ, կամ անյաջող լուծումներ կ'առաջարկեն և հետեւաբար կը գտնուին միեւնոյն պայմաններու մէջ:

Ալիշան անդրադառնալով յատկապէս հայ պատմիչներու մասին, որոնք յիշատակուած են Ստեփանոս Ռոշքեանի Բառարանին մէջ, կը գտնէ նոր անուններ հեղինակներու կամ գործերու, որոնք գէթ իր օրերուն և գուցէ դեռ այսօր ալ կը պակսին մեր ձեռքը: Այսպէս.

1) Դ. Գիրքը Մովսէս Խորենացիի պատմութեան: Վիճուած խնդիր մըն է ասիկա: Ոմանք կը հաստատեն թէ իրապէս գոյութիւն ունեցած է Խորենացիի պատմութեան Դ. գիրքը, իսկ ուրիշներ կը մերժեն:

2) Յովնանէս պատմիչ, որ ըստ իրեն չէ Յովհան Մամիկոնեանը, ոչ Յովհաննէս

կաթողիկոսը և ոչ ալ Կոզեռն կոչուած վարդապետը (որ միայն իր ժամանակին ղէպքերը արձանագրած է): Բառարանին մէջ յիշատակուած Յովհաննէս պատմիչը կը թուի խօսիլ շատ հնագոյն ժամանակներու մասին՝ Ե. դարէն առաջ, բաժնելով իր գործը հինգ գրքերու: Հոն կը խօսուի իր հայկազանց շրջանին, Արշակունեաց հալածութեան վրայ, աւելի մանրամասն քան խորենացին, ինչպէս որ կը տեսնուի մէջբերուած վկայութիւններու փշրանքներէն, անուններու յիշատակումէն, եւն: Հոն կը խօսուի նաեւ Հայկի և Բելի ընդհարումներու մասին, կը տրուին բնական և աշխարհագրական տեղեկութիւններ հայ հոգին, կը խօսուի ժողովրդական սովորութիւններու վրայ, եւն:

3) Մկրտչ պատմիչ, որ չէ նոյն՝ Ժ. դարուն Մեսրոպ Երէցին հետ, հեղինակ պատմութեան մը, որ կը ծանրանայ գլխաւորապէս Մեծն Ներսէսի գործերուն վրայ: Այս Մեսրոպ պատմիչին ցով, ընդհակառակն, կը խօսուի հռովմայեցիներու, ինչպէս Գայիոս Բեռնի մը, լէգէոններու Միջագետք առաքումին վրայ, եւն: Կը խօսուի նաեւ հայ իշխաններէն Սմբատի մը վրայ՝ որ տիրած էր Մարաց երկրին, եւն:

4) Կայ նաեւ ուրիշ Մկրտչ պատմիչ մը, որ ունի ԽԹ. գլխահամարներով պատմութիւն մը, որոնց մէջ կը պատմուի Ս. Մեսրոպի վարքը, բոլորովին տարբեր Կորիւնի գործէն: Էջմիածնի ձեռագրաց ցուցակը ունի արդէն Ս. Մեսրոպի վարքուցակը ունի արդէն Ս. Մեսրոպի գործէն ըրն պատմութիւն մը Կորիւնի գործէն արդէն: Կրնայ հետեւաբար ըլլալ ճիշտ այդ յիշատակումը:

5) Մատթէոս պատմիչ, որ կը պատմէ հնագոյն ժամանակներու ղէպքեր, քան ինչ որ մեզի ծանօթ Մատթէոս Ուռհայեցիի գործը: Սա կը սկսի իր պատմութիւնը 952 թուականէն և կը հասնի 1136:

Գլխակարգութիւններն ալ կը սկսի ԻԸ-էն, որ կ'ենթադրէ թէ գոյութիւն ունեցած է սկիզբի մաս մ'ալ: Եւ հաւանաբար, ըստ Ալիշանի, այդ սկիզբի մասերն են, որ Բառարանին մէջ յիշատակուած են, և գուցէ միեւնոյն հեղինակին ալ կը պատկանին:

6) Միսիրապ պատմիչ մը՝ որ հաւանաբար նոյն է ըստ Ալիշանի՝ Սիւթար Սյրիվանցիին հետ:

7) Ստեփանոս պատմիչ, որ տարբեր կը թուի Ստեփանոս Ասողկէն: Անոր պատմութեան նիւթն է աւելի հնագոյն ժամանակներ, Արտաշէս Բ. շրջանին ղէպքերը:

8) Զեկոս պատմիչ, որ նոյն է Զենոբ Գլախին հետ: Դիտել կու տայ, սակայն, Ալիշան՝ որ հոն յիշատակուած վկայութիւնները չեն գտնուիր մեզի ծանօթ պատմութեան մէջ:

9) Եղիկ Կողբացիին նուիրուած պատմութիւն մը կը յիշուի, շփոթուած գուցէ Յովհաննէս Երզնկացիի գործին հետ. բայց Ալիշան հաւանական կը համարի որ Եղիկ եւս ունեցած ըլլայ պատմական գործ մը որ սակայն մեզի հասած չէ:

10) Անանուս Պատմութիւն Հայոց, որ ընդարձակ գործ մըն է մէկու մը՝ որ ֆալցած է անծանօթ: Սա միացուցած է ազգային պատմիչները խոշոր հատորի մը տակ, որ կը գտնուէր Սիւ կամ Սաղմոսավանքին մէջ: Այդ պատմութեան մէջ խօսուած է հնագոյն ժամանակներու, հայկազանց շրջանին, Արշակունեաց հարստութեան վրայ, եւն: Ստեփանոս Ռոշքեան այս Անանուս պատմութիւն Հայոց-էն, կ'ըսէ Ալիշան, չորս հարիւր բառերու վկայութիւններ տուած է:

11) Կը յիշատակուին դեռ Մամրի վերածննդի Պատմութիւն մը և Մեղրոպիան գործ մը. այս վերջինէն մանաւանդ վկայութիւններ կը բերէ առատօրէն:

Ռոշքեան բառարանին մէջ յիշուած հեղինակներ են նաեւ Համամ և Գաղիկ քերականագէտները, Տիրան վարդապետ մը՝ հեղինակ Մենդոց մեկնութեան, Արամ վարդապետ մը՝ հեղինակ թուղթի մը առ Ատոմ Անճեւացեաց իշխան, որոնք կը գտնուին Էջմիածնի ձեռագրաց ցուցակին մէջ։ Յիշատակուած են նաեւ Գրիգոր Մաղիատրոսի տաղեր, որոնք մեզի անձանթ են, և ուրիշ տաղեր առանց հեղինակի յիշատակութեան։

Հոս մեր ամփոփած անունները ամբողջական չեն։ Աւելան ղեռ ուրիշ մանրա-

մասնութիւններ եւս կու տայ, որոնց կըրնան ղիմել փափաքողները։

Այս ընդարձակ թուարկումը Ռոշքեանի զործածած աղբիւրներուն, առարկայական արժէք մը կու տան Բառարանին։ Անշուշտ վերջնական բնութիւններու կը կարօտի անոնց ամէն մէկուն հարազատութեան հարցը, բայց ներկայ տուեալներով ատիկա զրեթէ անկարելի է։

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ

(Շարունակելի)

ԱՊԵՏԻՔ ԿՈՄՄԻ

ԶԱՐՄԱՆԱԼԻ ԿԵԱՆՔԸ

(Շար. տե'ս բազմ. 1955. թ. 3, էջ 52)

Մինչ այս, պատմութեան դէպքերն ալ կը յառաջանային եւ ազատագրութեան գործը կը շարունակուէր։ Եւրոպայի հակաթրքական միութիւնը քայլ առ քայլ դէպի հարաւ կը մղէր Օսմանցիները։ Զբոսակիր բանակներ ամէն կողմէ կը սեղմէին թրքական մահիկը։ 1684 թուականը շատ յաջող էր կայսերական բանակին համար։ Քիչ վերջ պիտի անդրադառնանք նաեւ Ապետիքի ունեցած զերի մասին, այս գործին մէջ։ Հոս համառօտ ակնարկ մը միայն կ'ուզենք տալ այն դէպքերու մասին՝ որ Ապետիքը եւ Հունգարիան իրարու կը զօդեն, եւ յատուկ նշանակութիւն մը կը ստանան այս ուղղութեամբ։ Լոթարինիոյ իշխանի առաջնորդութեամբ, Պատրն եւ Նոյսլուրկ իշխաններու, Քափրարա, Սալմ, Շթարեմպերկ, Սուչէ եւ ղեռ ուրիշ նշանաւոր զօրավարներու առաջնորդութեամբ՝ 35.000 զինուորներ քիչ ատենէն կը զբաւեն Վիշկրա-

տը։ Լեսլի զօրավարը, Տրաւայի քովերը, օգնութեան հասնող Եէնիչէքի բանակին առջեւ կ'ելլէ յանկարծակի։ Հալչպի փաշան նախ Վաճի մօտ կը կրէ պարտութիւն մը, ապա երկրորդ անգամ փախուստի կը մատնուի։ Շարունակ ետ քաշուող թուրքերը Փէշթն ալ կը պարպեն։ Էրտի քովերը 10.000 հոգիէ բաղկացած բանակ մը՝ Պօղոս Էսթերհազի կուսակալի առաջնորդութեամբ՝ կ'աւելնայ միացեալ բանակներուն վրայ։ Պոլսոյն սակայն տակաւին թուրքերու ձեռքը կը մնար։

Այս մթնոլորտը կը տիրէր, ուրեմն, երբ Ապետիք երկրատէր կը դառնար. աս պատճառ եղած էր Հունգարիոյ հանդէպ լաւատեսութեան մը, եւ կարելի կը դարձնէր նոր կեանքի մը սկզբնաւորութիւնը։ Շարունակական յաջողութիւնները նոր գործի եռանդ կը ներշնչէին քրիստոնեայ ռազմական կազմակերպիչներուն։ Եկէրի խորհրդարանի թուղթերուն մէջ

հետք չենք գտներ՝ Ապետիքի Հեւել զաւառի մէջ երկրատիրութեան մասին։ Նոյնպէս մեր ձեռքերուն մէջ գտնուող միւս աղբիւրներն ալ շատ բան չեն զիտեր՝ Ապետիքի Հեւել զաւառի մէջ ունեցած կալուածներու մասին, եւ շատ քիչ լոյս կը սփռեն այս խնդրին շուրջ։ Ապետիքի օտար շրջանակներու մէջ ունեցած յաջորդական գործունէութեան մասին խօսած ժամանակներս, պիտի տեսնենք այն պատճառները՝ որոնք առիթ եղած են Հեւելի մէջ իր գործունէութեան քիչ հետքեր միւսին ձգելու։ Իրողութիւն մըն է՝ թէ ձէօն-ճէօփաթայի մէջ ղեռ ուրիշներ ալ կարող են խօսած են նուիրատուութեան յաջորդող տարիներուն. յաջորդական տասնամեակի տուրքերու թուղթերը շատ մը ուրիշ կալուածատէրեր կը յիշատակեն։ Այսպէս Կոմս Սամուէլ Հալչէր, որ 17 արտաւար կալուած ունէր փաթայի մէջ. Պոլսոյն ընտանիքը, Հուսարները, Շէօթերները եւ Ռեպիեքիները՝ հինգական արտաւար, իսկ Աղամ Վայի՝ երկու արտաւար։ Ասոնցմէ զատ ժողովրդապետներն ալ ունէին բաւականաչափ կալուածներ։

... Ասով կը վերջացնենք Ապետիքի կալուածական նուիրատուութեան հարցը։ Հիմա մեր տրամադրութեան տակ եղած աղբիւրները միացնելով՝ կրնանք նաեւ ներկայացնել զայն կանխող դէպքերը, այսինքն՝ թէ ինչպէս հաղիւ Էսթր տարիէ ի վեր Վիեննայի մէջ հաստատուած պաշտկահայը՝ Հունգարացի Կոմս եղաւ։

Այստեղ մեր գործը կը դիւրանայ՝ առաւ լաւերաթուղթեր մեր տրամադրութեան տակ ունենալով։ Ապետիք, 1683-ի վերջերը, մեծ պատրաստութեան մէջ է զիւրանալիտական իր նոր առաքելութիւնը կատարելու համար, որ յուղումնալից եւ փոփոխական բախտով, մերթ իր ուղածին համաձայն, մերթ իր կամքին հակառակ ընթացքով՝ ոչ միայն իր ժամանակը կը զբաւէր, այլ մինչեւ իսկ Վիեննայի պաշտօնարաններու մարդիկը տեւաւանօրէն կը

զբաղեցնէր։ Այս բոլոր զբաղանքներով հանդերձ՝ Ապետիք տակաւին ժամանակ կը գտնէ ազնուականութեան տիտղոսը կը դնէր։ Արքունիքի մէջ ունեցած բարեկամներու ձեռքով գործը յաջողցնելու համար՝ կայսր-թագաւորին խնդրադիր մը կը ներկայացնէ։ «Königl. Hungar. Hoff Cantzley»-ը, որ նոյն ժամանակ Լինց ապրող արքունիքի մէջ կը ծառայէր, Մոնուզէն քանի մը օր վերջ՝ Պատերազմական խորհրդարանի կը զրկէ նամակ մը, որուն մէջ իր հաւանութիւնը կու տայ Պետրոս Ապետիքի Հունգարացի Կոմսութեան պատուին բարձրանալուն։ Ասոր մէջ արդէն իսկ «Illustrissimus Dominus Petrus Abedik» կը կոչուի մեր պարսկահայը, կը շնորհի իր ազնուական քրիստոնեայ ծագումը, իր նախկին հարստութիւնը, եւ կրօնքին համար կրած հալածանքները։ Կը յիշուի զարձեալ «Ալխարհի մէջ ցիրուցան հալածուած Արչակունի վերջին պայազատի հանդամանքը, եւ բոլոր այն արդիւնքները Ապետիք ունի Արեւելեան եւ Արեւմտեան պետութիւններուն առջեւ՝ շնորհիւ իր բացառիկ կարողութիւններուն։ Յետ իր բացառիկ կարողութիւններուն եւ ծագումը, երբեմնի հարստութիւնը եւ քրիստոնէութեան համար կատարած աշխատութիւնները՝ արժանի կը հռչակէ զանիկա, թուրքերէն չափազանց կրած ըլլալուն եւ Հունգարիոյ ի նպաստ բերած ջանքերուն իրր վարձատրութիւն՝ Հունգարացի կոմսութեան պատուի բարձրանալու յիշատակով։ Տեղեկատուութիւնը այս ուղղութեամբ շարունակուելով, կը խնդրէ որ Լէոփոլտ կոմսութեան աստիճանին հետ կապ ունեցող «Illustrissimus» (զերմաներէն Hoch- und Wohlgeboren) տիտղոսն ալ տայ. մոռցած՝ թէ Հունգարական Ատեանին թուղթերուն մէջ արդէն իսկ նոյն տիտղոսով կը կոչուէր շատ յարգուած խնդրողը։

Կնքուած նամակը՝ Յովհաննէս Մահո-